

Zofia Brzozowska

caryca_zofia@wp.pl

Data przesłania tekstu do redakcji: 23.11.2012
Data przyjęcia tekstu do druku: 28.02.2013

Księżna Milica – między sakralizacją władzy monarszej, oficjalnym kultem cerkiewnym i narodowym mitem

ABSTRACT. Brzozowska Zofia, *Księżna Milica – między sakralizacją władzy monarszej, oficjalnym kultem cerkiewnym i narodowym mitem* (Princess Milica – the Sacralisation of Queenship, Official Sanctity and National Myth). „Poznańskie Studia Slawistyczne” 5. Poznań 2013. Adam Mickiewicz University Press, pp. 59–73. ISBN 978-83-232-2636-9. ISSN 2084-3011.

This article is devoted to the one of the best known female rulers of medieval Serbia – princess Milica, wife of the prince Lazar Hrebeljanović, who had lost his live during the famous Battle of Kosovo Field in 1389. After the death of her husband, Milica founded the Ljubostinja monastery and became the nun Jevgenija. She was a close friend to the famous Serbian poet Jefimija, who accompanied princess Milica in the diplomatic mission to the Sultan’s court in 1398/1399. She died in 1405. She was canonized by the Serbian Orthodox Church. She appears also – as „tsaritsa Milica” – in Serbian folklore (epic poetry).

Keywords: Milica; Lazar Hrebeljanović; Serbia; Battle of Kosovo Field; holy ruler; hagiography

Sakralny status władców, wywodzących się ze „świętej dynastii” Nemanjiciów, jest jednym z najbardziej charakterystycznych fenomenów średniowiecznej kultury serbskiej, rozwijającej się w XIII–XVII wieku pod przemożnym i wieloaspektowym wpływem cywilizacji bizantyńskiej. Biorąc pod uwagę, że obowiązująca w Konstantynopolu ideologia polityczna przyznawała cesarzowym poczesne miejsce, zasadne zdaje się postawienie pytania, jaką rolę mogła odgrywać kobieta w staroserbskim systemie wyobrażeń na temat istoty władzy monarszej.

Najbardziej wszechstronnego materiału do analizy niniejszego zagadnienia dostarczają źródła historyczne, odnoszące się do Milicy – żony księcia Lazara Hrebeljanowicia (panował w latach 1371–1389). Jej wizerunek

Księżna Milica i książę Lazar. Fresk z monasteru Ljubostinja, 1402–1405 r.

Źródło: A. Веселиновић, Р. Љушић, *Српске династије*, Београд 2008.

znajduje się „na przecięciu dwóch literackich poetyk, cerkiewnej i ludowej” (Lis 2003: 830). Otoczona oficjalnym kultem zarówno w Cerkwi serbskiej, jak i w innych Kościołach wschodnich, Milica pojawia się na kartach tworzonych w kręgu prawosławia tekstów hagiograficznych¹; pisa-

¹ W niniejszym artykule nie zostały poddane analizie teksty dwóch najwybitniejszych południowosłowiańskich hagiografów przełomu XIV i XV wieku: Grzegorza Cambłaka i Konstantyna Kosteneckiego. Ze względu na swą wartość artystyczną oraz bogatą treść, zawierającą wiele cennych danych historycznych, zasługują bowiem na szczegółowe omówienie w odrębnym studium.

li o niej również średniowieczni historiografowie (Томин (red.) 2001: 27). Co więcej, żonę księcia Lazara można także uznać za jedną z ulubionych bohaterek serbskiego folkloru, ludowi twórcy poświęcają jej w swych eposach² sporo miejsca (Hawkesworth 2000: 72), wpisując – podobnie jak hagiografowie – w krąg narodowego mitu, rozwijającego się wokół fenomenu określanego przez badaczy jako *kosovski zavet* (Gil 2005: 262).

W bogatej biografii Milicy kilka aspektów zasługuje na szczególną uwagę. Przede wszystkim należy podkreślić przynależność tej władczyni do „świętej dynastii” Nemanjiciów. Jako córka księcia Vratka, prawnuka najstarszego syna Stefana Nemanji – Vukana, władającego (z tytułem królewskim) Zetą, Travunjem i Toplicą w latach 1196–1208, po śmierci ostatniego męskiego potomka głównej linii Nemanjiciów – Urosza II w 1371 roku była ona de facto ostatnią przedstawicielką *svete loze* na serbskim tronie (Латковић 2008: 229; Веселиновић, Љушић 2008: 49, 103). Z sytuacji tej zdawali sobie sprawę już współcześni księżnej. Carski rodowód³ małżonki Lazara powraca często na kartach późnośredniowiecznych kronik serbskich. Dla przykładu: anonimowy twórca latopisu peckiego z ok. 1403 roku wspomina, że po odejściu Urosza rządy w Serbii objął możnowładca, niebędący ani synem, ani wnukiem dawnych królów, ożeniony z niewiastą carskiej krwi (Мошин 1975: 13). Jak będzie o tym jeszcze mowa, zwią-

² Wizerunek księżnej Milicy, utrwalony w serbskiej twórczości ludowej, jest zasadniczo fenomenem wykraczającym poza ramy tematyczne niniejszego artykułu. Spośród eposów, powstałych na kanwie wydarzeń z życia tej władczyni, na uwagę zasługują zwłaszcza dwa: *Budowa Rawanicy* oraz *Car Lazarz i caryca Milica*. Zostały one wydane w przekładzie na język polski (*Jugosłowiańska epika ludowa* 1948).

³ Terminem „car” na obszarze *Slavia Orthodoxa* przyjęto nazywać władcę najwyższej rangi, posiadającego szczególnie, sakralny charyzmat. W piśmiennictwie staro-cerkiewno-słowiańskim określenie to pojawia się zarówno w odniesieniu do Boga, królów biblijnych, jak i wschodniorzymskich czy bizantyńskich cesarzy. Słowiański rzeczownik „car” jest daleką pochodną imienia Juliusza Cezara, które następnie, wskutek wielu przemian fonetycznych, uzyskało swój ostateczny, utrwalony w źródłach kształt. Ród Nemanjiciów uzyskał carski status wraz z koronacją Stefana Urosza IV Duszana w 1346 r. Księżna Milica może być nazywana mianem „carycy” ze względu na swe pokrewieństwo ze „świętą dynastią”. Warto również dodać, że w serbskim ceremoniale dworskim i protokole dyplomatycznym tytuł ten utracił swe pierwotne znaczenie (żona cara, odpowiednik greckiego terminu *bazylyssa*), przekształcając się w określenie honorowe, oznaczające władczynię (Радојичић 1973: 106–107; Мошин 1975: 32; Hafner 1978: 170–177; Moszyński 1985: 44; Пирковић 1999: 796; Boroń 2010: 33–34; Brzozowska 2012: 34–36).

zek Milicy ze „świętą dynastią” uznać można za stały element, charakterystyczny dla utworów o charakterze hagiograficznym czy też apologetycznym.

Wielu współczesnych badaczy jest nawet zdania, że eksponowanie carskiego pochodzenia żony, połączone z kreowaną ad hoc legendą o bliskiej zażyłości ze Stefanem Duszanem, uważać należy za świadome posunięcie propagandowe samego Lazara, mające na celu uprawomocnienie jego rządów (Баришић 1975: 45; Hafner 1975: 166; Калић-Мијушковић 1975: 152; Кемпфер 1975: 268; Мошин 1975: 36). Tezę tę potwierdzają słowa księcia, zawarte w podpisanym jego ręką akcie fundacyjnym monasteru w Rawanicy, zawierające wzmiankę na temat powinowactwa z dawnymi serbskimi władcami (Lis 2003: 77).

Zmienne koleje losu Milicy wyznacza kilka dat, istotnych również dla dziejów średniowiecznej państwowości serbskiej. Urodzona najprawdopodobniej w połowie lat 30. XIV wieku (Gil 1995: 147; Милосављевић 2007) księżniczka zostaje wydana za męża za Hrebeljanovicia w 1353 roku, a zatem rzeczywiście za panowania swego, noszącego carską purpurę, krewniaka (Hawkesworth 2000: 73; Милосављевић 2007). W ciągu następnych trzydziestu lat nie odgrywa znaczącej roli politycznej, poświęcając się wychowywaniu liczego potomstwa: dwóch synów – Stefana i Vuka oraz pięciu córek – Mary, Jeleny, Dragany, Teodory i Olivery (Живковић 1998; Милосављевић 2007; Веселиновић, Љушић 2008: 103–104). Jej sytuacja ulega drastycznej zmianie 15 czerwca 1389 roku, kiedy po tragicznej klęsce koalicji antytureckiej w bitwie na Kosowym Polu, śmierci księcia Lazara, stracie wielu ważnych dla państwa osób, zmuszona jest porzucić domowe zacisze, a spełniane dotychczas powinności matki i żony zamienić na obowiązki władczyni. Przez kolejne cztery lata Milica faktycznie rządzi Serbią w imieniu swych małoletnich synów, starając się uratować resztki suwerenności ojczyzny, częstokroć kosztem osobistych ofiar (decyduje się oddać swą najmłodszą córkę Oliverę do haremu tureckiego sułtana Bajazyta). W 1393 roku przekazuje ster rządów synowi Stefanowi i składa śluby zakonne w ufundowanym przez siebie kilka lat wcześniej monasterze Ljubostinji. Pozostanie tu – jako mniszka Jevgenija – aż do śmierci w 1405 roku, poświęcając się m.in. nauce i twórczości literackiej (Gil 1995: 147; Hawkesworth 2000: 73; Томин (red.) 2001: 24, 26; Милосављевић 2007).

Przed przystąpieniem do rekonstruowania literackiego portretu księżnej Milicy warto poświęcić trochę uwagi jej przedstawieniom ikonograficznym. Niestety, w chwili obecnej historycy sztuki dysponują jedynie dwoma malarskimi przedstawieniami z XIV wieku, które można identyfikować w sposób pewny jako wizerunki żony Lazara Hrebeljanovicia. Sylwetkę bohatera Kosowego Pola oraz postać jego małżonki odnajdujemy na wyobrażeniu fundacyjnym w monasterze Ravanica oraz na malowidle ściennym w klasztorze Ljubostinja. Pierwszy z wymienionych zabytków jest w istocie portretem rodzinnym, usytuowanym niedaleko centralnego wejścia do świątyni i ukazuje Milicę w towarzystwie męża i dwóch synów. Zazwyczaj wizerunek ten datuje się na lata 1384–1387, na podstawie oszacowania wieku, w jakim wyobrażeni zostali Stefan i Vuk oraz ze względu na fakt, że księżna została tu ukazana bez wdowiego welonu (Бабић 1975: 65, 69).

Analizowane malowidło wpisuje się całkowicie w bizantyńską tradycję portretowania władców: Lazar i Milica wyobrażeni zostali frontalnie, w pozycji stojącej, z modelem ufundowanego przez siebie monasteru w dłoniach. Zgodnie ze wschodniorzymskim kanonem, głowy ich otacza nimb, przynależny przedstawieniom świętych i monarchów. Średniowieczny artysta zadbał również o podkreślenie Boskiego pochodzenia władzy sprawowanej przez parę książęcą: między sylwetkami obojga małżonków dostrzec można bardzo źle zachowany wizerunek Chrystusa Pantokratora, błogosławiącego – na modłę bizantyńską – tym samym gestem i Milicę, i Lazara. Godny uwagi jest także strój, w którym przedstawiono średniowiecznych serbskich monarchów: zarówno książę, jak i księżna mają na sobie (zastrzeżony dla portretów osób sprawujących najwyższą władzę) bizantyński *sakkos* z *lorosem* (Бабић 1975: 66). Fragment malowidła, na którym przedstawiono Milicę, znajduje się w tak kiepskim stanie, że nie można odtworzyć szczegółów jej szaty. Dużo lepiej jest w przypadku wizerunku Lazara, co pozwala przypuszczać, że podobnie jak mąż, księżna została ukazana w sukni, wykonanej z purpurowo-złotej materii, na której wyhaftowano orła dwugłowego, emblemat upowszechniający się powoli w XIV wieku jako symbol władzy cesarskiej (carskiej).

Bizantyńskie jest również w swym kształcie insygnium dzierżone przez księżną na omawianym malowidle – długi scepter, wysadzany obficie perłami. Historycy sztuki podkreślają, że berło tego typu odnajdujemy na

wielu przedstawieniach władczyń, pochodzących z XIV–XV stulecia, np. na malowidle z monasteru w Studenicy, ukazującym królową Symonidę, na portrecie carycy Jeleny, zachowanym w Deczanach, czy wizerunku cesarzowej Heleny Dragasz, żony Manuela II Paleologa, miniaturze z początku XV wieku. Zdobiąca skronie Milicy otwarta korona nie wykazuje natomiast najmniejszego podobieństwa ani do diademu wschodniorzymskich monarchiń, ani do nakryć głowy, noszonych przez serbskie caryce i królowe (Бабић 1975: 66–68).

W monarszym splendorze, z nimbem i postacią Chrystusa Błogosławiącego nad głową, wyobrażono Milicę i Lazara również w cerkwi Zaśnięcia NMP w monasterze Ljubostinja. Malowidło to datuje się na 1402–1405 rok, mimo że księżna ukazana została na nim nie w mniszym habicie (który przywdziała w 1393 roku), lecz w szatach monarszych: purpurowym *sakkosie* z *lorosem*, ze złotymi obszyciami i szarfą, przewieszoną przez lewe ramię oraz otwartej koronie, nienawiązującej do bizantyńskiej tradycji ikonograficznej. Innowacją w stosunku do portretu z Ravanicy jest natomiast przedstawienie pary książęcej w płaszczach, zarzuconych na suknie oraz podkreślenie wdowieństwa Milicy za pomocą białego welonu, szczelnie zakrywającego włosy (Бабић 1975: 76). I chociaż wizerunek księżnej zachował się w Ljubostinji znacznie lepiej, niż w przypadku malowidła z Ravanicy, uszkodzenia tynku praktycznie uniemożliwiają odtworzenie rysów jej twarzy.

Kult Milicy zaczął się rozwijać w Serbii relatywnie wcześnie (z całą pewnością głównym ośrodkiem, związanym z osobą świętej księżnej, był ufundowany przez nią monaster Ljubostinja), jednak na wykształcenie się odrębnej tradycji hagiograficznej, upamiętniającej jej osobiste dokonania i zasługi dla państwa, wdowa po Lazarze musiała czekać niezwykle długo. Dla przykładu: służba (*oficjum*) ku czci św. Jevgeniji, przeznaczona do użytku liturgicznego 19 lipca, została skomponowana dopiero w 1942 roku przez biskupa Nikolaja Velimirovicia (Gil 1995: 147; Стефановић 2009).

Błędne byłoby jednak twierdzenie, że postać żony księcia nie pojawia się na kartach utworów o charakterze hagiograficznym, spisanych w interesującym nas okresie, tj. w XIV–XV stuleciu. Imię Milicy odnajdujemy w wielu zabytkach, głównie zaś tych, które wychwalając osobę tragicznie zmarłego bohatera dramatycznego starcia z Turkami osmańskimi, rozwija-

ją istotny dla kultury średniowiecznej i nowożytnej Serbii motyw „niebiańskiego zwycięstwa” w bitwie na Kosowym Polu (*kosovski zavet*):

1. *Помен светог и блаженог кнеза Лазара* – prawdopodobnie najstarszy zabytek piśmiennictwa serbskiego, podejmujący problematykę kosowską, spisany w latach 1392–1398 przez anonimowego twórcę. W literaturze przedmiotu bywa też nazywany (wbrew cechom gatunkowym) żywotem księcia Lazara (Кашанин 2002: 239–240);
2. Anonim z Ravanicy, *Слово о блаженом и свагда спомињаном кнезу Лазару и о оним православним које су поубијали нечастиви Агарени и спомињање о делу живота његовог, и о страдању његовом и о преносу моштију* (*Слово о księciu Lazarze*) – dość obszerny utwór hagiograficzny, przypisywany nieznanemu z imienia mnichowi z monasteru Ravanica, będącemu – jak możemy wnioskować z kilku sformułowań, zamieszczonych w *Словіе...* – naocznym świadkiem uroczystego przenoszenia w 1392 roku szczątków księcia Lazara do jego zadużbiny (ufundowanego klasztoru). Zazwyczaj zabytek ten datuje się na lata 1392–1398, choć jego najwcześniejszy zachowany odpis pochodzi z XVI wieku (zbiory Serbskiej Biblioteki Narodowej, № 556) (Јовановић (red.) 2000: 65–66; Кашанин 2002: 243);
3. Данило III, *Слово о блаженом и свагда спомињаном кнезу Лазару, и о православнима које са њим убише нечастиви Турци, и делом о успомени на његов живот, и о страдању његовом и о преносу моштију* (*Слово о księciu Lazarze*) – przypisywany serbskiemu patriarsze żywot świętego księcia powstał najprawdopodobniej na przełomie lat 1392 i 1393, tj. bezpośrednio po opisywanych w nim wydarzeniach. Zachowany w odpisie z XVI wieku, Biblioteka Patriarsza, № 79 (Јовановић (red.) 2000: 72–73);
4. Dawid, *Благочастиви кнез Лазар* (*Pobożny książe Lazar*) – niewielka objętościowo pochwała, być może część większej całości, powstała w latach 1402–1405, zachowana tylko w jednym odpisie, tzw. rękopisie pećkim, obecnie znajdującym się w zbiorach Rosyjskiej Biblioteki Narodowej w Sankt Petersburgu;
5. Antonije Rafail, *Храна духовна, похвално надметање, речи високоузнетом међу мученицима, новом кнезу Лазару, и о преносу*

моштију његових (*Słowo o świętym księciu Lazarze*) – obszerny utwór o charakterze hagiograficznym, spisany w 1419–1420 roku. O autorze wiemy niewiele. Sporna wydaje się nawet kwestia jego pochodzenia – równie dobrze mógł on być Serbem, jak i Bizantyńczykiem. Do naszych dni zachowały się cztery odpisy *Słowa*, spośród których za najbardziej reprezentatywny uznaje się zazwyczaj rękopis z 1642–1643 roku (№ 509), przechowywany w monasterze Chilandar na górze Athos (Јовановић (red.) 2000: 106–107).

Przystępując do analizy literackiego obrazu Milicy, utrwalonego w źródłach zaliczanych do cyklu kosowskiego, należy podkreślić, że kształtująca się, począwszy od lat 90. XIV wieku, tradycja hagiograficzna przechowała pamięć o zaledwie dwóch elementach biografii wdowy po Lazarze. Średniowieczni twórcy zgodnie podkreślają prestiżowe, bez mała królewskie i carskie pochodzenie tej władczyni oraz rolę, jaką przyszło jej odegrać podczas uroczystości cerkiewnych, związanych z przeniesieniem szczątków świętego księcia do monasteru Ravanica w 1392 roku.

Pierwszą z wyżej wymienionych kwestii akcentuje już anonimowy twórca najstarszego utworu poświęconego osobie „kosowskiego Hektora”. Próbuje niejako usprawiedliwić w oczach potencjalnych odbiorców przejęcie przez możnowładcę, niespokrewnionego z dynastią Nemanjiciów, serbskiego tronu po śmierci Urosza II, rozwija on wątek serdecznej przyjaźni, łączącej ponoć Lazara ze Stefanem Duszanem. Następnie czytamy, że zgodnie z wolą cara, żoną Hrebeljanovicia została jego krewna – panna, wywodząca się ze świetnego, sławnego i nieprzeciętnego rodu, „carskiego korzenia” św. Symeona (Stefana) Nemanji, pierwszego władcy Serbów (Кашанин 2002: 240).

W znacznie bardziej enigmatyczny sposób o spowinowaceniu się Lazara z serbską rodziną panującą, poprzez małżeństwo z Milicą, wspomina na początku XV wieku Dawid. Ogranicza się on jedynie do stwierdzenia, że żona Hrebeljanovicia była carskiej krwi. Zdecydowanie najwięcej miejsca omawianemu zagadnieniu poświęcił patriarcha Danilo III. W jego *Słowie o księciu Lazarze* kwestia ta powraca kilkakrotnie (Бабић 1975: 73; Hafner 1975: 168; Михальчић 1975: 4). Co więcej, nawet pobieżna analiza treści zabytku pozwala dostrzec znaczną zależność tekstologiczną między *Słowem...* i wspomnianym wyżej najstarszym „żywotem” Lazara. Nie może zatem dziwić fakt, że w obu utworach wątek przynależności

Milicy do rodu Nemanjiciów pojawia się w niemal identycznym kontekście: Danilo III, podobnie jak anonimowy hagiograf, wspomina o zażyłości łączącej Hrebeljanovicia ze Stefanem Duszanem. Przekonuje, że serbski car niezwykle cenił Lazara ze względu na jego oddanie sprawom państwa, a także zalety intelektualne i moralne. Nagroził go więc zaszczytnym urzędem oraz małżeństwem ze swą krewniaczką, wywodzącą się z „carskiego korzenia” św. Symeona Nemanji (Данило СКЛ: 74).

Co ciekawe, wychwalając pochodzenie księżnej, patriarcha początkowo nie wspomina o jej rodzicach. Bardziej szczegółowych informacji udziela w kolejnym fragmencie, opisując zaręczyny Lazara i Milicy oraz stwierdzając, że panna młoda była bliską krewną cara, córką wielkiego księcia Vratka (Данило СКЛ: 75). Podobnie relacjonuje tę kwestię Danilo III w niewielkim *enkomionie* na cześć księżnej, wplecionym w tekst *Słowa...* Czytamy tam, że małżonka Hrebeljanovicia wywodziła się z „korzenia” św. Nemanji jako córka sławnego i mądrego wielkiego księcia Vratka (Данило СКЛ: 82).

Wydarzeniem z życia Milicy, które odnotowano we wszystkich wymienionych wyżej utworach, jest całokształt ceremonii cerkiewno-państwowych, towarzyszących przenoszeniu szczątków „bohatera kosowskiego” do monasteru Ravanica. Należy jednak podkreślić, że relacje, którymi dysponujemy, znacznie różnią się między sobą, zarówno pod względem obszerności, jak i cech formalnych. Niektórzy z późnośredniowiecznych twórców, jak np. Dawid czy anonimowy autor *Помена светог и блаженог кнеза Лазара*, ograniczają się jedynie do wzmianki o tym, że księżna wdowa była, wraz ze swym starszym synem Stefanem, główną inicjatorką i organizatorką uroczystości (Кашанин 2002: 241). Przekaz pozostałych źródeł jest natomiast o wiele bardziej szczegółowy, a nawet – na swój sposób – dramatyczny. U Anonima z Ravanicy, Danila III i Antonija Rafilea bowiem odnajdujemy wzruszający opis lamentu Milicy nad ciałem męża, którego poetyka wykazuje zresztą wiele cech wspólnych z ludową epiką żałobną (Hawkesworth 2000: 74–75; Lis 2003: 83–84).

Nieznany z imienia mnich z monasteru Ravanica podkreśla więc w pierwszej części swego utworu, że pogrzeb Lazara był wydarzeniem, które zjednoczyło w bólu wszystkich Serbów. Uroczystości, zainicjowane przez współrządzących Serbią braci Hrebeljanoviciów (Stefana i Vuka) oraz ich matkę, księżną wdowę (określaną w źródle mianem „pani Jevge-

niji”), stały się na swój sposób punktem kulminacyjnym ogólnonarodowej żałoby, a dla szerokich kręgów społecznych – doskonałą okazją do zdemonstrowania swego przywiązania do rodziny panującej, monarchii i prawosławnej wiary (Раваничанин СКЛ: 68).

Pogrzebowy lament Milicy rozgrywa się więc w przestrzeni publicznej, na oczach wielu postronnych osób. Nie traci jednak przez to na szczerości czy ekspresywności. Anonimowy twórca (być może naoczny świadek opisywanych wydarzeń) nie oszczędza zresztą plastycznych szczegółów: zrozpaczona księżna pada na ciało męża, następnie trwa przy nim w prostracji kilka godzin, aby ocknąwszy się z otępienia „niby z głębokiego snu”, rozdrapując twarz i rwąc włosy, zwrócić się do zmarłego ze wzruszającą przemową (Раваничанин СКЛ: 71). Przytoczmy ją tu w przekładzie Aleksandra Naumowa:

Gorze mi, światłości moja,
 jak zniknąłeś sprzed oczu moich,
 jak zszarzała krasa moja!
 Jak uwiadłeś, kwiatuszku słodki?
 Dlaczego bez słowa nas mijasz?
 Gdzie słodkogłosy twój język?
 Gdzie miotoczne twe usta?
 O, góry i wzgórza, i leśne dąbrowy!
 Zapłaczcie dzisiaj wraz ze mną.
 Od dziś wylewajcie, me oczy,
 łez skrwawione potoki! (Naumow (red.) 1983: 137)

W zbliżonej optyce ukazuje wydarzenia z 1392 roku, tworzący za ledwie kilkadziesiąt lat później, Antonije Rafail. Fragment *Słowa o świętym księciu Lazarze*, poświęcony translacji jego czcigodnych szczątków (*О преносу мoутију светог кнеза Лазара*), również otwiera wzmianka o tym, że księżęca wdowa miała znaczny wpływ na decyzję swego syna (Андоније СКЛ: 114). Kilka akapitów dalej odnajdujemy dramatyczną scenę oplakiwania zmarłego władcy, której główną uczestniczką jest – rzecz jasna – jego małżonka. Antonije Rafail, powielając schemat wypracowany przez swego poprzednika z Ravanicy (opis wielogodzinnego lamentu), wprowadza jednak do kreowanego obrazu pewien nowy, interesujący element – żal księżnej zostaje przez niego przyrównany do żałoby

dwóch świętych niewiast, znanych z kart Pisma Świętego: Racheli i Marii Magdaleny, oplakującej Chrystusa (Андоније СКЛ: 116). Jest to chyba jedyna próba porównania wdowy po księciu Lazarze do postaci biblijnych, obecna w staroserbskiej hagiografii.

Stanowczo najwięcej miejsca w swej wizji rawanickiej ceremonii poświęca Milicy jej wieloletni współpracownik – patriarcha Danilo III (Кашанин 2002: 257). Przede wszystkim podkreśla wprost, że to właśnie ona podjęła ostateczną decyzję o złożeniu szczątków męża w ufundowanym przez niego monasterze (Михаљчић 1975: 2). Na kartach *Słowa o księciu Lazarze* czytamy, że synowie kosowskiego bohatera, Stefan i Vuk, nie mogąc w tak istotnej kwestii nic począć bez aprobaty matki, zwrócili się do niej z prośbą o wyrażenie zgody na przeniesienie ciała ojca z Prisztiny do Ravanicy (Данило СКЛ: 82).

Scena nadgrobnego lamentu wdowy ulega dalszemu rozwinięciu i filozoficznemu pogłębieniu pod piórem Danila III. Początkowo sięga patriarcha po klasyczne środki obrazowania – widzimy księżną osuwającą się na ciało męża i trwającą w odrętwieniu wiele godzin, następnie rozpoczynającą przemowę skierowaną do Lazara, która tutaj przekształca się w swego rodzaju mistyczny dialog ze zmarłym, wykazujący wiele cech wspólnych zarówno z poetyką biblijną, cerkiewnym misterium, jak i antyczną tragedią grecką (Кашанин 2002: 94, 262–263).

Rozszerza się też perspektywa spojrzenia na postać Milicy, która w ujęciu Danila III jest już nie tylko pogrążoną w żałobie wdową, ale również władczynią, świadomą tragicznych konsekwencji militarnej klęski na Kosowym Polu, pozbawiającej Serbię jedyne obrońcy przed zagrożeniem tureckim. Wskazuje na to chociażby przypisywane księżnej przekonanie o jej swoistym podwójnym wdowieństwie, bo na skutek klęski kosowskiej utraciła zarówno małżonka, jak i władcę, osobiście dowodzącego armią złożoną z wielu dzielnych wojowników (Данило СКЛ: 83).

Oto druga strona kosowskiego mitu: hekatomba bitewna była tak brzemienna w tragiczne konsekwencje, że nie jest jej w stanie zrównoważyć nawet wiara w niebiański splendor, którym może się odtąd cieszyć Lazar Hrebeljanović jako nowy męczennik, obrońca chrześcijaństwa i idealny prawosławny władca. W *Słowie o księciu Lazarze* wątek ten ulega szczególnemu wyeksponowaniu. Na próżno zmarły małżonek pociesza płaczącą Milicę i przekonuje o niestosowności jej lamentów. Księżna – głęboko

przeświadczona o ogromie straty, a jednocześnie przerażona wagą odpowiedzialności za państwo, która spadła na jej barki w trudnym dziejowym momencie – na uduchowione słowa swego męża znajduje tylko jedną odpowiedź: „Немогуће ми је, господару мој, / да не плачем и не ридам, / јер закони природе раздељују се / и велике боли пламен зажижу / и душу моју прље / и утробу моју растрзавају” (Данило СКЛ: 84).

Daniło byłby zatem jedynym znanym nam średniowiecznym żywotopisarzem, dostrzegającym w charakterze Milicy zarówno cnoty małżeńskie, jak i cechy właściwe dobrej monarchini. Spośród autorów tylko on odczuwa też potrzebę włączenia w obręb utworu, poświęconego zasadniczo upamiętnieniu postaci Lazara, odrębnej pochwały jego żony (Кашанин 2002: 261). Po zarysowaniu kwestii carskiego pochodzenia księżnej – o którym była już mowa – płynnie przechodzi do wyliczenia osobistych zalet wdowy po „bohaterze kosowskim”. Dowiadujemy się, że odznaczała się dobrą naturą i licznymi przymiotami moralnymi, takimi jak miłosierdzie i umiłowanie pokoju. Zgodnie z bizantyńską tradycją wystawiania władców, patriarcha podkreśla również jej bogobożność, kilkakrotnie używając epitetu „благочастива кнегиња” (Данило СКЛ: 82–83, 85).

Analizowana pochwała zawiera zaskakujący element – Daniło III stara się przekonać swych odbiorców, że Milica była niewiastą o niemal męskiej naturze. Jak podkreśla, odznaczała się właściwą mężom mądrością (*мужеумна*), a w trudnych dla państwa chwilach potrafiła pozbyć się niewieściej słabości, aby z istic męskim uporem i siłą ratować resztki serbskiej niepodległości: „онда одложи женску немоћ и прими мушко старање” (Данило СКЛ: 82, 85).

Podobne wątki są częstym motywem w literaturze średniowiecznej, zarówno w jej zachodnim, jak i wschodnim wariantcie. Judith Herrin jest zdania, że przypisywanie wybitnym władczyniom cech męskich pozostaje w bezpośrednim związku ze stereotypowym postrzeganiem świata, charakterystycznym dla historiografii bizantyńskiej. Dla przykładu, diakon Ignacy, pragnąc uhonorować cesarżową Irenę (VIII w.), posuwa się do następującego stwierdzenia: „Irena była tylko kobietą, ale miłowała Boga i była stanowcza w jego pojmowaniu, jeśli w ogóle wolno nazywać kobietą kogoś, kto przewyższa mężczyzn w pobożności i rozumieniu spraw boskich” (Herrin 2006: 23). Cyryl z Turowa, tworzący na Rusi w drugiej połowie XII wieku, zwraca się natomiast do księżnej kijowskiej Olgi, w kanonie ku

jej czci, następującymi słowami: „wedle natury zwiemy cię niewiastą, ale walczyłaś z ponadniewieścią mocą” (Brzozowska 2009: 68).

Podobne wątki odnajdujemy również we wschodniochrześcijańskiej literaturze ascetycznej. Hagiografia bizantyńska zna wiele postaci świętych pustelnic i mniszek, które przywdziawszy męskie szaty i zmieniwszy imię, przez wiele lat funkcjonowały w społeczeństwie jako mężczyźni: św. Maria Marinos zdołała „przewyciężyć” swą kobiecą naturę i całkowicie upodobnić się do płci przeciwnej (Cunningham 2006: 84), a św. Teodora w postaci „brata Teodora” dokonała czynu zaiste rycerskiego, zabijając (podobnie jak św. Jerzy) bestię dręczącą okoliczną ludność (Гарова 2010: 198–199).

Reasumując, sakralizacja obrazu Milicy w piśmiennictwie i sztuce średniowiecznej Serbii jest wypadkową kilku odrębnych fenomenów kulturowych, takich jak:

- 1) recepcja elementów bizantyńskiej teorii władzy cesarskiej;
- 2) przekonanie o szczególnym związku ze sferą sacrum wszystkich władców, wywodzących się ze „świętej dynastii” Nemanjiciców;
- 3) oficjalny (cerkiewny) kult;
- 4) powiązanie postaci księżnej z „mitem kosowskim”.

Literatura

- Андоније СКЛ – Антоније Рафаил, 2000, *Слово о светом кнезу Лазару*, w: *Стара српска књижевност. Хрестоматија*, red. Т. Јовановић, Београд–Крагујевац, s. 106–119.
- Anonim z Ravanicu, 1983, *Слово о кнезиу Лазару*, w: *Дар слова. Зе стареј литературе сербскеј*, red. А. Наумов, Łódź, s. 134–138.
- Бабић Г., 1975, *Владарске инсигније кнеза Лазара*, w: *О кнезу Лазару. Научни скуп у Крушевцу 1971*, red. И. Божић, В.Ј. Ђурић, Београд, s. 65–79.
- Баришић Ф., 1975, *Владарски чин кнеза Лазара*, w: *О кнезу Лазару. Научни скуп у Крушевцу 1971*, red. И. Божић, В.Ј. Ђурић, Београд, s. 45–63.
- Бороћ Р., 2010, *Князиowie, крólowie, carowie... Титулы и назвы владцóв стовиаńских ве вczesным средниowieчу*, Katowice.
- Brzozowska Z., 2009, „Była najmądrzejsza ze wszystkich ludzi” – księżna Olga w przekazie latopisów kijowskich i nowogrodzkich, w *tradycji i legendzie*, „Vade Nobiscum” vol. 1, s. 47–69.

- Brzozowska Z., 2012, *Geneza tytułu „car” w świetle zabytków średniowiecznego piśmiennictwa słowiańskiego*, „Die Welt der Slaven. Sammelbände”, vol. 46, s. 34–39.
- Cunningham M., 2006, *Wiara w świecie bizantyńskim*, przeł. T. Szafranski, Warszawa.
- Данило СКЈ – Данило III, 2000, *Слово о светом кнезу Лазару*, w: *Стара српска књижевност. Хрестоматија*, red. Т. Јовановић, Београд–Крагујевац, s. 72–88.
- Ђирковић С., 1999, *Царица*, w: *Лексикон српског средњег века*, red. С. Ђирковић, Р. Михаљчић, Београд, s. 796.
- Гагова Н., 2010, *Владетели и книги. Учасието на јужнословјанския владетел в производството и употребата на книги през Средновековието (IX–XV в.): рецепцията на византијския модел*, Софија.
- Gil D., 1995, *Serbska hymnografia narodowa*, Kraków.
- Gil D., 2005, *Prawostawie. Historia. Naród. Miejsce kultury duchowej w serbskiej tradycji i współczesności*, Kraków.
- Hafner S., 1975, *Die Nemanjidenideologie und Knez Lazar*, w: *О кнезу Лазару. Научни скуп у Крушевцу 1971*, red. И. Божић, В.Ј. Ђурић, Београд, s. 161–169.
- Hafner S., 1978, *Zur Terminologie der politischen Ideologie im mittelalterlichen Serbien*, w: *Славјанские культуры и Балканы (Les cultures slaves et les Balkans)*, vol. 1 (IX–XVIII вв.), Софија, s. 170–177.
- Hawkesworth C., 2000, *Voices in the Shadows. Women and Verbal Art in Serbia and Bosnia*, Budapest.
- Herrin J., 2006, *Krwawe cesarzowe*, przeł. Z. Simbierowicz, Warszawa.
- Јакóбиес М. (red.), 1948, *Jugostowiańska epika ludowa*, Wrocław.
- Јовановић Т. (red.), 2000, *Стара српска књижевност. Хрестоматија*, Београд–Крагујевац.
- Калић-Мијушковић Ј., 1975, *Велики жупан Стефан Немања и кнез Лазар*, w: *О кнезу Лазару. Научни скуп у Крушевцу 1971*, red. И. Божић, В.Ј. Ђурић, Београд, s. 151–159.
- Кашанин М., 2002, *Српска књижевност у Средњем Веку*, Београд.
- Кемпфер Ф., 1975, *Почетак култа кнеза Лазара*, w: *О кнезу Лазару. Научни скуп у Крушевцу 1971*, red. И. Божић, В.Ј. Ђурић, Београд, s. 265–269.
- Латковић В., 2008, *Кнегиња Милица. Владарка Србије после Косовског боја*, Београд.
- Lis I., 2003, *Śmierć w literaturze staroserbskiej (XII–XIV w.)*, Poznań.
- Милосављевић М., 2007, *Највољенија српска царица*, „Православље” nr 959, <<http://pravoslavje.spc.rs/broj/959/tekst/najvoljenija-srpska-carica/>>, 29.12.2012.
- Михаљчић Р., 1975, *Кнез Лазар и обнова Српске државе*, w: *О кнезу Лазару. Научни скуп у Крушевцу 1971*, red. И. Божић, В.Ј. Ђурић, Београд, s. 1–11.

- Мошин В., 1975, *Самодржавни Стефан кнез Лазар и традиција немањићког суверенитета од Марице до Косова*, w: *О кнезу Лазару. Научни скуп у Крушевцу 1971*, red. И. Божић, В.Ј. Ђурић, Београд, s. 13–43.
- Moszyński L., 1985, *Staro-cerkiewno-słowiańskie apelatywy określające osoby będące u władzy*, „Balcanica Posnaniensia” vol. 2, s. 43–48.
- Naumow A. (red.), 1983, *Dar słowa. Ze starej literatury serbskiej*, Łódź.
- Раваничанин СКЛ – Непознати Раваничанин, 2000, *Слово о светом кнезу Лазару*, w: *Стара српска књижевност. Хрестоматија*, red. Т. Јовановић, Београд–Крагујевац, s. 65–72.
- Радојичић Ђ.С., 1973, *О царици Јевдокији и о називу царица у титулатури средњовековне Србије*, „Зборник за Историју”, vol. 7, s. 105–109.
- Стефановић М., 2009, *Владарка и светитељка кнегиња Милица*, „Вечерње новости”, <http://www.novosti.rs/dodatni_sadržaj/feljttoni.120.html?item_id=669>, 29.12.2012.
- Томин С. (red.), 2001, *Стара српска књижевност*, Сремски Карловци–Нови Сад.
- Веселиновић А., Љушић Р., 2008, *Српске династије*, Београд.
- Живковић С., 1998, *Варала краља са обичним Французом*, „Српско наслеђе. Историјске свеске” nr 5, <<http://www.srpsko-nasledje.co.rs/sr-c/1998/05/article-10.html>>, 29.12.2012.

